

De pest in Utrecht in de veertiende eeuw

Een onzichtbare en dodelijke vijand

Triomf van de Dood. Pieter Bruegel (1562).

Inleiding

De Belgische monnik Louis Sanctus van Beringen schrijft in een brief in 1348 over apocalyptische regens van kikkers, slangen en schorpioenen. Anderen uit zijn tijd hebben het over regens van vuur. Het ware gezicht van de pestepidemie die ze proberen te beschrijven, is misschien nog wel gruwelijker. De ziekte, die later bekend zal staan als de 'zwarte dood', roeit binnen de kortste keren minstens een derde van de West-Europese bevolking uit, zo'n twintig miljoen mensen.

Eenmaal besmet zijn de slachtoffers vrijwel kansloos, want van een medische wetenschap is halverwege de veertiende eeuw nog geen sprake. De oorzaak van de pestepidemie wordt gezocht in de stand van de planeten, de wraak van god, giftige lucht of in een Joodse samenzwering¹. Nadat iemand besmet is geraakt met de builenpest, ontstaan grote en heel pijnlijke etterige bulten in de lies en oksels. Bij longpest hoest de patiënt bloederig slijm op. Zonder behandeling krijgt de helft van alle patiënten hoge koorts door de bacterie die in de bloedbaan terecht komt en bloedvergiftiging veroorzaakt. Dat is vrijwel altijd dodelijk is². De ziekte treft iedereen, zonder aanzien des persoon. Bisschoppen, prinsessen, boeren, artsen en zwervers. Het aantal sterfgevallen is niet bij te houden waardoor massagraven uitkomst moeten bieden. Lichamen worden wel vijf lagen hoog opgestapeld³.

¹ Cantor, N. (2003). De zwarte dood. Nederland, Kampen: Agora.

² Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. www.rivm.nl/pest geraadpleegd op 1 maart 2020.

³ Cantor, N. (2003). De zwarte dood. Nederland, Kampen: Agora.

Ook Nederland (of beter: de Lage Landen) en Utrecht wordt door de ziekte getroffen. Vanaf 1349 waart de ziekte precies 320 jaar rond⁴ met een piek in de periode 1349-1352. Laat dat eens doordringen: meer dan drie eeuwen staan mensen machteloos tegenover deze gruwelijke ziekte. Volgens de Tielse Kroniek⁵ sterven er in 1368 in de stad Utrecht meer dan elfduizend mensen aan de builenpest. En in 1421 meer dan honderd per dag. Hoewel deze cijfers notoir onbetrouwbaar zijn, geeft het iets weer van de impact die de ziekte moet hebben gehad.

De tweede pandemie

“...maar God strafte ook die mensen in de stad. Iedereen werd doodsbang. God strafte alle oude en jonge mensen. Ze kregen allemaal last van pijnlijke bulten...de mensen die niet stierven hadden vreselijk last van de bulten. Iedereen smeekte zijn goden om hulp” - Samuel V: 6-9

De pest is zonder twijfel verantwoordelijk voor de dodelijkste pandemieën waar de mensheid ooit mee is geconfronteerd⁶. De vroegst gedocumenteerde pestepidemie stamt uit het jaar 3120 voor Christus en wordt beschreven in het Oude Testament (Samuel V)⁷. De eerste keer dat de pest daadwerkelijk Europa aandoet, is ten tijde van de regeerperiode van de Oost-Romeinse keizer Justinianus. Daarom wordt het ook wel de Justiaanse pest genoemd. Het Mediterrane deel van Europa wordt onder zijn bewind in 541 zwaar getroffen door een builenpest epidemie⁸. Tot het jaar 750 sterven tussen de 15 en 100 miljoen mensen en mergelt de samenleving zo uit dat hierdoor de val van het Romeinse rijk wordt bespoedigd. Al moet gezegd, dat recent onderzoek in de Verenigde Staten aan de Yale Universiteit deze theorie en ook de omvang van de ramp in twijfel trekt⁹.

De tweede pandemie (de derde vond plaats halverwege de 19de en begin 20ste eeuw plaats) begint op de Mongoolse steppen die ooit door de horden van Djenghis Khan werden bevolkt. Van daaruit gaat de bacterie naar China, centraal Azië en vervolgens langs handelsroutes naar Europa om in 1347 in Noord-Italië aan land te komen¹⁰. De eerder genoemde monnik van Beringen schrijft op 27 april 1348 dat de besmetting in Europa aankwam in drie schepen die in Genua aankomen en de ‘afschuwelijke ziekte uit het oosten meenemen’. De boosdoener is de bacterie ‘Yersinia pestis’, die mee wordt genomen door besmette vlooiën die op ratten leven. En in het geval van de longpest wordt de bacterie ook overgedragen door hoesten, praten en niezen¹¹. Onderzoek¹² uit 2017 voegt daar de hypothese aan toe dat ook besmette luizen en vlooiën die op mensen leven, hebben bijdragen aan de snelle verspreiding van de ziekte.

⁴ Cantor, N. (2003). De zwarte dood. Nederland, Kampen: Agora.

⁵ Kuys J. ea. De Tielse Kroniek. Nederland, Amsterdam: Verloren.

⁶ Lenski, N. (2019). The Justinianic Plague: An inconsequential pandemic? Yale University, Verenigde Staten.

⁷ Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. www.rivm.nl/pest geraadpleegd op 1 maart 2020.

⁸ Blockmans W. en Hoppenbrouwers P. (2016) Eeuwen des onderscheids. Nederland, Amsterdam: Bert Bakker.

⁹ Lenski, N. (2019). The Justinianic Plague: An inconsequential pandemic? Yale University, Verenigde Staten.

¹⁰ Blockmans W. (1980). The social and economic effects of plague in the Low Countries: 1349-1500. Revue Belge de philologie et d'histoire.

¹¹ Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu. www.rivm.nl/pest geraadpleegd op 1 maart 2020.

¹² Stenseth, N. (2017). Human ectoparasites and the spread of plague in Europe during the second pandemic. Universiteit Oslo, Centre for ecological and evolutionary synthesis.

Van de veertiende eeuw zijn uit de Lage Landen vrij weinig bronnen bewaard gebleven en dat heeft ertoe geleid dat lang is gedacht dat ons land in die periode amper is geraakt door de pest. Die stelling is inmiddels volstrekt onhoudbaar. Hoewel harde samenhangende sterftcijfers nog steeds ontbreken, geven de bronnen die beschikbaar zijn het beeld dat de ziekte zowel in het Noordelijke als Zuidelijke deel van de Lage Landen behoorlijk hard heeft toegeslagen¹³. Vergelijken met de zwaar getroffen gebieden zoals Engeland, Noord-Italië en Zuid-Frankrijk waar het sterftcijfer opliep tot wel 50%, lijkt het in onze regio er minder hard aan toe zijn gegaan¹⁴. Hoewel nieuw onderzoek dat - in ieder geval voor de zuidelijke Nederlanden - wel ter discussie^{15 16}.

Zo spreekt de proost van de Sint-Pieter uit Utrecht in 1352 over de rampzalige sterfte 'in stad en bisdom'¹⁷ en valt in de kroniek van Johannes de Beke bij het jaar 1349 te lezen dat "In denselven jare quam een sterfte van volke so groot, dat men meede voerwaer, dat in al European cume die helft van den menschen te live bleef. Ende somighe steden storven mit allen uut."¹⁸. Dat de sterfte door de pest niet beperkt blijft tot alleen de steden blijkt uit een akte uit 1351. Hierin geeft Jan van Arkel, de Bisschop van Utrecht, nieuwe statuten aan het vrouwenklooster Marienberg in het westen van Overijssel waarvan de goederen verwaarloosd zijn door de pest¹⁹. En op 12 januari van dat jaar doet hij een uitspraak in een geschil tussen de parochiekerk en het Bethlehem klooster in Zwolle, over het recht op begravenissen. Dat probleem was acuut geworden door de epidemie die het gebied teisterde²⁰.

Op basis van beschikbare bronnen wordt geschat dat de ziekte zo'n 30 keer in die periode in Utrecht de kop op heeft gestoken. In de veertiende en begin vijftiende eeuw was dat in 1350, 1351, 1368, 1369, waarschijnlijk in 1381 en 1383 en tenslotte in 1421²¹. In de tussenliggende jaren is de ziekte waarschijnlijk nooit echt weg, maar sluimert in de slechtere buurten van de stad. De meeste slachtoffers vallen in de wijken rond de stadspoorten, de Springweg en in de omgeving van de Geertekerk. De rijkere bevolking op de Oude- en Nieuwegracht wordt over het algemeen gespaard²².

¹³ Blockmans W. (1980). The social and economic effects of plague in the Low Countries: 1349-1500. *Revue Belge de philologie et d'histoire*.

¹⁴ Blockmans W. (1980). The social and economic effects of plague in the Low Countries: 1349-1500. *Revue Belge de philologie et d'histoire*.

¹⁵ Roosen, J. en Curtis D.R (2019). The 'light touch' of the Black Death in the Southern Netherlands: an urban trick? *Economic History Review*, 72, 1 (2019), pp. 32-56.

¹⁶ Vermeersch J. (2015). De Zwarte Dood in Vlaanderen en Europa Economische Impact en Politieke Reactie. Masterthesis Universiteit Gent.

¹⁷ Bruin R.E. e.a. (2000). Een paradijs vol weelde. Nederland, Utrecht: Matrijs.

¹⁸ Bruch, H. (1982). Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant. Nederland, Den Haag: Martinus Nijhoff.

¹⁹ Toegang 218-1 Bisschoppen van Utrecht, inventaris 170, regest 867. Het Utrechts Archief (HUA).

²⁰ Blockmans W. (1980). The social and economic effects of plague in the Low Countries: 1349-1500. *Revue Belge de philologie et d'histoire*. De originele akte zou volgens Blockmans in het gemeentearchief van Zwolle (thans historisch centrum Overijssel) moeten rusten, maar daar heb ik het niet aangetroffen. AP/maart 2020.

²¹ Rommes, R. (1991). Op het spoor van de dood. Jaarboek Oud-Utrecht 1991.

²² Rommes, R. (1991). Op het spoor van de dood. Jaarboek Oud-Utrecht 1991.

Medische kennis in de kinderschoenen

Behandeling van de pest. 15de eeuwse fresco in kapel Saint-Sébastien Lanslevillard Frankrijk.

Een middeleeuwse arts ging er vanuit dat het menselijk lichaam bestaat uit vier lichaamsvochten (zogenaamde 'humoren'): slijm, bloed, gele gal en zwarte gal. Bij gezonde mensen zijn de lichaamsvochten in balans. Maar bij zieken is deze balans verstoord door bijvoorbeeld verkeerd voedsel of een verkeerde stand van de planeten. Om de zieke te genezen moet die balans worden hersteld door het vocht dat teveel in het lichaam aanwezig is af te voeren. Door naar de kleur van urine te kijken, kan worden bepaald om welk vocht het gaat. Om ziekten te kunnen verklaren is kennis van de astronomie onontbeerlijk want de planeten zijn verbonden met de organen. De maan is gekoppeld aan het hoofd, Venus aan de nieren, Jupiter aan de lever etc.²³

De middeleeuwer baseert zich bij deze humorenleer op de oude Grieken en Romeinen zoals Aristoteles, Hippocrates en Galenus. Eeuwen achter elkaar is er geen fundamentele vooruitgang geboekt in Europa op medisch terrein. Kerkelijke dogma's maken het tot de zestiende eeuw onmogelijk serieus anatomisch onderzoek te doen en microscopen bestaan nog niet. Echte kennis over het ontstaan en behandelen van ziekten ontbreekt. Het enige dat de middeleeuwer kan doen is heel veel bidden en een zondebok zoeken²⁴.

²³ Huizinga, E. (2004). Bitterzoete balsem. Geneeskunde, chirurgie en farmacie in de late middeleeuwen. Nederland, Hilversum: Verloren.

²⁴ Cantor, N. (2003). De zwarte dood. Nederland, Kampen: Agora. Pagina 224-225.

De joden als zondenbok

Flagellanten processie. Miniatuur uit de tractatus quartus van Gilles li Muisis (circa 1353).

“In dien tiden..quam een volc dat nieman en conste ter waerheit vernemen wie si waren of in wat lande dat sijs ierst begonnen...Dese ghingen mit crucen ende mit vanen doer die lande..ende sloeghen hemselven mit scerpen gheselen sodat si sere bloeden”²⁵. Johannes de Beke, 1349.

In 1260 ontstaat in Perugia in Noord-Italië een nieuwe beweging van religieuze fanatici die flagellanten of geselaars worden genoemd. De beweging krijgt de wind in de rug als de pest epidemie uitbreekt. Grote groepen mensen komen op de been die door Europa trekken en oproepen tot boetedoening om zo de mensheid te redden. De flagellanten dragen een hoed en een zwarte habijt met een wit kruis op de borst en de rug. Als ze bij een stad aankomen lopen ze zingend en op blote voeten naar binnen in rijen van twee. Eenmaal in de stad trekken ze hun bovenkleed uit en geselen zichzelf met een zweep die bestaat uit drie leren riemen met knopen en scherpe punten eraan. Ze slaan hard, tot bloedens toe. Daarna gaan ze op de grond liggen met hun armen gespreid, in de vorm van het kruis van Christus. Tenslotte lopen ze een kerk binnen en preken daar het einde der tijden en de remedie daartegen: boetedoening. Dit ritueel herhalen ze drie keer per etmaal, twee keer overdag in het openbaar en een keer ‘s nachts. Om vervolgens door te trekken naar de volgende stad. De groep die door de Nederlanden (de beweging is daar uitzonderlijk sterk) en Duitsland trekt, bestaat naar schatting uit tachtigduizend mensen en in elke stad waar ze aankomen zijn honderden mensen bij betrokken. Of ze in Utrecht zijn geweest is niet bekend.

²⁵ Bruch, H. (1982). Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant. Nederland, Den Haag: Martinus Nijhoff.

Een reactie vanuit de geestelijkheid kan niet uitblijven. De flagellanten worden de 'voorlopers van de antichrist' genoemd, want zonder dat ze hiervoor toestemming van de Paus hebben gekregen, komen ze met hun oproep tot boetedoening en verlossing op het terrein van de kerk. In 1351 doet Paus Clemens VI de beweging in de ban. De beweging kan echter op veel sympathie rekenen onder de bevolking, want het zijn vaak de onderdrukten die zich in de massabeweging aansluiten en zich op deze manier ook keren tegen de adel en geestelijkheid²⁶. Overigens is er geen bewijs dat de kritiek van de flagellanten op de geestelijkheid onderdeel was van een echte hervormingsagenda, daarvoor was de beweging te versnipperd²⁷.

Ook in het bisdom Utrecht volgt een reactie op de flagellanten. Bisschop Jan van Arkel vaardigt in 1353 statuten uit om de ketterij te onderdrukken en verbiedt zijn geestelijken om overledenen te begraven die de hoed of het kleed van de geselaars dragen.²⁸ Ook worden enkele flagellanten in de ban gedaan omdat ze een kerkdienst hebben verstoord. Dat weten we omdat de akte nog bestaat waarin bisschop Frederik van Blankenheim een tijd later de ban opheft omdat de daders berouw hebben getoond²⁹. Tot zover lijkt de flagellanten beweging een extreme, maar ongevaarlijke religieuze sekte. Niets is minder waar. Terwijl de Paus de pest ziet als een straf van God en artsen wijzen op de kwaadaardige stand van Saturnus, Jupiter en Mars op 23 maart 1345³⁰ zoeken de flagellanten een andere zondebok.

Tijdens de eerste kruistocht in 1096 worden de joden voor het eerst op grote schaal uitgemoord. En de systematische poging van nazi Duitsland om de joden te vernietigen meer dan acht eeuwen later behoeft geen toelichting. Ook in de eeuwen daartussen, worden de joden regelmatig vervolgd en vermoord. Sinds wanneer de joden in de Nederlanden wonen is niet precies bekend. In de Zuidelijke Nederlanden waarschijnlijk vanaf eind twaalfde, begin dertiende eeuw. Een van de vroegste vermeldingen is te vinden in het testament van hertog Hendrik III van Brabant. Omdat hij zich grote zorgen maakt over de grote hoeveelheid joden in zijn hertogdom, laat het optekenen dat alle joden Brabant moeten verlaten tenzij ze stoppen met 'woekeren'. De kerk verbood Christenen in de twaalfde eeuw rente te berekenen voor het uitlenen van geld. Voor joden geldt die regel niet, waardoor ze de geldhandel ('woekerhandel') gaan beheersen. Ook mogen joden geen grond bezitten, overheidsbanen vervullen en hebben ze geen toegang tot de gilden. Hierdoor richten nog meer joden zich op de geldhandel. In de Noordelijke Nederlanden vestigen de joden zich vanaf het einde van de dertiende, begin veertiende eeuw. Mogelijk heeft dat ermee te maken dat de koning van Engeland alle joden in 1290 het land uit zet en dat de Franse koning het voorbeeld volgt³¹.

²⁶ Vries de T. (1982). *Ketters. Veertien eeuwen kettergeloof, volksbeweging en kettergericht*. Nederland, Amsterdam: Querido uitgeverij.

²⁷ Visser, S. (2014). *Antiklerikalisme en de zwarte dood*. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam.

²⁸ Fredericq P. (1889-1906). *Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*; verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden. Derde deel. België, Gent: Vuylsteke

²⁹ Het Utrechts Archief (HUA) toegang 218-1 Bisschoppen van Utrecht, inventaris 115, folio 62.

³⁰ Huizinga, E. (2004). *Bitterzoete balsem*. Nederland, Hilversum: Verloren.

³¹ Blom, J. e.a. (1995). *Geschiedenis van de joden in Nederland*. Nederland, Amsterdam: Balans.

Vanaf het moment dat de pest zich vanaf 1348 begint te verspreiden, worden de joden aangewezen als de schuldigen. Het verhaal gaat rond dat ze met gif, gemaakt van onder andere kinderbloed en spinnenkoppen, de waterbronnen hebben vergiftigd en uit zijn op vernietiging van het Christendom. Daarom worden joden verbrand, verdrinken en verjaagd. Paus Clemens probeert in zijn bul 'Quamvis Perfidiam' rede te brengen door erop te wijzen dat er ook jood zelf ziek worden en dat de pest ook uitbreekt in landen zonder joodse gemeenschap³². En hij veroordeelt Christenen die joden aanvallen, zij worden volgens hem verleid worden door de duivel³³.

Diverse kroniekschrijvers uit die tijd wijzen met de beschuldigende vingers naar de flagellanten als daders van de moord op de joden. Al hebben ook anderen zich eraan schuldig gemaakt. Uit het Oversticht - waar Jan van Arkel bisschop is - komen vreselijke geluiden. Een Zwolse kroniekschrijver schrijft in 1349 dat in dat jaar alle joden in Zwolle uit liefde voor God zijn vermoord. Van Arkel zal er ongetwijfeld van hebben geweten, maar of hij er op een of andere manier zelf de hand in heeft gehad is onbekend. Het is zeker wel mogelijk, want op basis van hertogelijke rekeningen van de hertog van Gelre, is bekend dat deze er wel betrokken was. En financieel beter is geworden van de vervolging van joden in Gelderland. Ook in Utrecht zijn de joden hoogstwaarschijnlijk vermoord of verjaagd. In een gedenkboek van de gemeente Deutz (in de buurt van Keulen) wordt Utrecht genoemd als een van de plaatsen waar de Joodse gemeenschap is vervolgd. Meer details zijn niet bekend³⁴. Dat Utrecht weinig op heeft met joden zien we ook een eeuw later in de Utrechtsche jaarboeken. In 1444 heeft de raad van Utrecht besloten dat "de goede ingezetenen door ... de bedriegelyken handel der joden geen nadeel zouden lyden" en daarom dat "geene joden of jodinnen of hun goederen binnen de stadt...zouden komen³⁵".

De Belgische monnik Louis Sanctus van Beringen schreef over schorpioenen die als regen uit de hemel kwamen vallen. Hij had ongelijk want ze bleken, zoals ook in de vele eeuwen die daarna volgen, gewoon onder de bevolking te leven. Ook in Utrecht.

³² Steiman, L.B. (1998). Paths to Genocide. Antisemitism in Western History. Groot-Brittannië, Londen: Palgrave Macmillan.

³³ Heirman M. (2018). De zwarte dood. Hoe de pest Europa veranderde. België, Antwerpen: Houtekiet.

³⁴ Blom, J. e.a. (1995). Geschiedenis van de joden in Nederland. Nederland, Amsterdam: Balans.

³⁵ Burman, K. (1750). Utrechtsche Jaarboeken van de vijftiende eeuw. Deel 2(1444). Utrecht, Nederland: Van Lynden.

Bronnen

Uitgegeven bronnen

- Burman, K. (1750). Utrechtsche Jaarboeken van de vijftiende eeuw. Deel 2(1444). Utrecht, Nederland: Van Lynden.
- Bruch, H. (1982). Johannes de Beke, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant. Nederland, Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Blockmans W. (1980). The social and economic effects of plague in the Low Countries: 1349-1500. *Revue Belge de philologie et d'histoire*.
- Blockmans W. en Hoppenbrouwers P. (2016) Eeuwen des onderscheids. Nederland, Amsterdam: Bert Bakker.
- Blom, J. e.a. (1995). Geschiedenis van de joden in Nederland. Nederland, Amsterdam: Balans.
- Bruin R.E. e.a. (2000). Een paradijs vol weelde. Nederland, Utrecht: Matrijs.
- Cantor, N. (2003). De zwarte dood. Nederland, Kampen: Agora.
- Fredericq P. (1889-1906). Corpus documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae ; verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden. Derde deel. België, Gent: Vuylsteke
- Heirman M. (2018). De zwarte dood. Hoe de pest Europa veranderde. België, Antwerpen: Houtekiet.
- Huizinga, E. (2004). Bitterzoete balsem. Nederland, Hilversum: Verloren.
- Kuys J. ea. De Tielse Kroniek. Nederland, Amsterdam: Verloren.
- Lenski, N. (2019). The Justinianic Plague: An inconsequential pandemic? Yale University, Verenigde Staten.
- Rommes, R. (1991). Op het spoor van de dood. Jaarboek Oud-Utrecht 1991.
- Roosen, J. en Curtis D.R (2019). The 'light touch' of the Black Death in the Southern Netherlands: an urban trick? *Economic History Review*, 72, 1 (2019), pp. 32–56.
- Steiman, L.B. (1998). Paths to Genocide. Antisemitism in Western History. Groot-Brittannië, Londen: Palgrave Macmillan.
- Stenseth, N. (2017). Human ectoparasites and the spread of plague in Europe during the second pandemic. Universiteit Oslo, Centre for ecological and evolutionary synthesis.

Vermeersch J. (2015). De Zwarte Dood in Vlaanderen en Europa Economische Impact en Politieke Reactie. Masterthesis Universiteit Gent.

Visser, S. (2014). Antiklerikalisme en de zwarte dood. Masterscriptie Universiteit van Amsterdam.

Vries de T. (1982). Kettters. Veertien eeuwen kettergeloof, volksbeweging en kettergericht. Nederland, Amsterdam: Querido uitgeverij.

Niet uitgegeven bronnen

Het Utrechts Archief (HUA) toegang 218-1 Bisschoppen van Utrecht, inventaris 170, regest 867.

Het Utrechts Archief (HUA) toegang 218-1 Bisschoppen van Utrecht, inventaris 115, folio 62.